

Kutadgu Bilig'de “Vakt-i Subh”¹

Hülya UZUNTAŞ²

Öz

Kutadgu Bilig Balasagunlu Yusuf tarafından Karahanlı Türkçesiyle 1069-1070 yılları arasında yazılmıştır. *Kutadgu Bilig*'in biri Uygur harfli, ikisi Arap harfli olmak üzere bugün bilinen üç nüshası vardır. Reşid Rahmeti Arat her üç nüshayı karşılaştırarak eserin tenkitli metin neşrini hazırlamıştır. Alegorik bir eser olan *Kutadgu Bilig*'de dört ana karakter üzerinden iki cihanda “mutlu olma bilgisi” verilir. Yusuf bu bilgileri verirken birtakım kavramlar arasında benzerlik ilgisi de kurarak anlatmak istediklerini okurun veya dinleyicinin zihninde canlandırır. Yusuf'un söz ustalığı sabah/gündüz ve akşam/gece tasvirlerinin yapıldığı beyitlerde de açıkça görülür. Çalışmamızda, *Kutadgu Bilig*'de sabah vaktinin tasvir edildiği beyitler, Arat'ın hazırladığı tenkitli metin neşrinden istifade edilerek değerlendirilecektir.

Anahtar Sözcükler

Yusuf Has Hacib
Karahanlı Türkçesi
Kutadgu Bilig
vakt-i subh

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 15.08.2022

Kabul Tarihi: 22.09.2022

Doi:

10.20304/humanitas.1162611

“Morning” in *Kutadgu Bilig*

Abstract

Kutadgu Bilig was written by Yusuf Balasaguni in Karakhanid Turkish between 1069-1070. There are three copies of *Kutadgu Bilig* known today, one of which is written with Uighur letters, two of them are written with Arabic letters. Reşid Rahmeti Arat prepared the critical text publication of the work by comparing all three copies. In *Kutadgu Bilig*, which is an allegorical work, “knowledge of being happy” in two worlds is given through four main characters. While giving this information, Yusuf visualizes what he wants to tell in the minds of the reader or listener by establishing a similarity relationship between certain concepts. Yusuf's mastery of words is also clearly seen in the couplets where morning/day and evening/night depictions are made. In our study, the couplets in *Kutadgu Bilig* in which morning descriptions are made will be evaluated by making use of the critical text publication of the work prepared by Arat.

Keywords

Yusuf Has Hacib
Karakhanid Turkish
Kutadgu Bilig
morning

About Article

Received: 15.08.2022

Accepted: 22.09.2022

Doi:

10.20304/humanitas.1162611

¹ Bu makale 07-09 Ekim 2021 tarihleri arasında Karaman'da düzenlenen “Yunus Emre'nin Vefatının 700. Yılı Dönümü Anısına Karaman Uluslararası Yunus Emre ve Türkçe Bilgi Şöleni”nde sözlü olarak sunulmuş bildirinin gözden geçirilerek genişletilmiş şeklidir.

² Arş. Gör. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Edirne/Türkiye, hulyauzuntas@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2306-5483

Giriş

Yusuf Has Hacib *Kutadgu Bilig* (= *KB*)’i 1069-1070 yılları arasında yazarak Karahanlı hükümdarı Tavgaç Buğra Han’a sunar. Şairin, Karahanlı Türkçesiyle kaleme aldığı eserini doğduğu yer olan Balasagun’da yazmaya başlayıp Kâşgar’da tamamladığı bilinir (Arat, 2008, s. 27). Mesnevi nazım şeklinde aruzun *feûlün feûlün feûlün feûl* kalıbıyla yazılan eserin biri Uygur harfli, ikisi Arap harfli olmak üzere üç nüshası bilinmektedir.

KB’nin ilk ortaya çıkan nüshası 5971 beyitten müteşekkil Uygur harfli *Herat* (Viyan) nüshasıdır. Ardından Arap harfli 5800 beyitlik *Mısır* (Kahire) nüshası, son olarak da nüshaların en yetkini olan 6095 beyitlik *Fergana* (Nemengan) nüshası bulunarak ilim dünyasının dikkatine sunulmuştur (Dilaçar, 2003, s. 38-39; Sertkaya, 2011, s. 462). Reşid Rahmeti Arat eserin her üç nüshasını karşılaştırarak tenkitli metin neşri hazırlamıştır. Arat metin neşrinin ardından eserin Türkiye Türkçesine aktarımını da yapmış fakat hazırladığı metnin indeks çalışmasını tamamlamak için ömrü vefa etmemiştir. Arat neşrinin indeksi meslektaşları ve öğrencileri Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya ve Nuri Yüce tarafından ikmal edilerek yayımlanır.

Mevcut üç nüshanın beyit sayısı birbirinden farklı olmakla birlikte Arat’ın tenkitli metin neşrinde bu sayı 6645 beyit olarak verilir. Osman F. Sertkaya’ya göre ise Yusuf Has Hacib’in Kur’an’a olan saygısı nedeniyle müellif nüshasındaki beyit sayısı Kur’an’daki ayet sayısı ile aynıdır. Yani müellif nüshası 6666 beyitten müteşekkil olmalıdır (Sertkaya, 2004, s. 58; A. Sertkaya, 2011, s. 462; O. Sertkaya, 2020, s. 1148).

Yusuf Has Hacib eserinde ideal hayat düzeninin gereği olarak gördüğü dört temel unsuru (*köni törü* “doğru kanun”, *kut* “saadet, ikbal, devlet”, *ukuş* “akıl”, *akıbet* “hayatın sonu”) mümessilleri olan dört ana karakter (*Kün Togdı* “Hükümdar”, *Ay Toldı* “Vezir”, *Ögdülmiş* “Vezirin oğlu”, *Odgurmuş* “Zahid”) (Arat, 2008, s. 33) üzerinden anlatır.

KB’nin zengin muhtevsından hareketle Yusuf Has Hacib’in astronomi, siyaset, ordu yönetimi vb. gibi muhtelif sahalarda derin bilgi sahibi olduğu anlaşılır. Yusuf Has Hacib, *KB*’de siyaset, askerlik, adalet, din, ahlak, sosyal hayat, zaman vb. pek çok konuda bilgi vererek ideal hayat düzeni içerisindeki ideal insan tipinin nasıl olması gerektiğini tanımlamıştır.

Kendi çevresinin bilgi seviyesinden çok daha ileri seviyede olan Yusuf Has Hacib “düşünce ve betimlemelerini çevrenin malzemesiyle ifade etmiş ve anlatmak istediklerini de dinleyenlerin anlayabileceği şekil ve usullerle dile getirmiştir” (Arat, 2008, s. 31). Yani anlatım esnasında soyut kavramlar yerine daha ziyade somut kavramları tercih ederek

benzetme ve betimleme yoluyla aktarmak istediği bilginin insan zihninde kalıcılığını sağlamayı amaçlamıştır. Nitekim eserinde zaman kavramından bahsedilen beyitlerde de bu betimleme ve anlatım tarzındaki yüksek ifade gücünü görürüz.

Yusuf Has Hacib *KB*’de bir günün sonlanıp yeni bir günün başladığını anlatmak için sabah/gündüz ve akşam/gece vakitlerinden sıklıkla bahsetmiş ve bu zaman dilimlerini benzetmelere başvurarak betimlemiştir.

Biz bu çalışmamızda Türk dili tarihinin en önemli ve muhteva bakımından oldukça zengin eserlerinden biri olan *KB*’de geniş yer tutan sabah vaktinin anlatıldığı beyitleri tespit edip hem anlam açısından inceleyecek hem de okunuşu veya anlamları tereddütlü birtakım kelimelerin üzerinde duracağız. İlgili kelimeler için farklı naşirler tarafından yapılan muhtelif okuma veya izahlara da yer vereceğiz. Böylece bir yandan Yusuf Has Hacib’in ifade gücünün zenginliğini ortaya koyarken diğer yandan eserdeki ilgili beyitlerin anlaşılmasına da katkı sağlayacağız.

KB’de sabah vaktinin anlatıldığı beyitleri incelemeye geçmeden evvel, şiiirlerde “sabah” kelimesinin kullanımı ve sabah vaktinin bahsi üzerinde durmak, *KB*’deki ilgili beyitleri daha iyi anlamak açısından faydalı olacaktır. Bu konuda kelimeyi Divân şiiirlerindeki kullanımıyla ele alan İskender Pala’nın verdiği bilgiler *KB*’de sabah vaktinin anlatıldığı beyitler için de aydınlatıcı mahiyettedir:

sabâh صباح a.i. Sabah. Divân şiiirinde sabah hem bir zaman unsuru hem de tabiat hâli olarak ele alınır. Zaman olarak sabah, günün başlangıcıdır. Bu zaman, çok kez “seher” unsuru ile karşımıza çıkar. Subh şekliyle daha çok “subh-ı sâdik” ve “subh-ı kâzib” tamlamalarını kurar. Genel olarak sabah karanlıktan, durgunluktan, dinlenmeden sonra aydınlık, canlılık ve çalışmayı beraberinde getirir. Ancak yine de sabahta bir mahmurluk vardır. Uğurlu bir vakit olarak da Allah tarafından günlük rızıkların dağıtıldığı andır. Seherde edilen duâlar kabûl edilir. Seher ile dinin sıkı bir bağı dile getirilir.

Sabah karanlığın yakasının yırtılmasıdır. Renk ve parlaltı onunla ortaya çıkar. Sabahleyin çiçekler açar, tabiatta yeni bir canlanış başlar.

Subh-ı kâzib (yalancı sabah), tan yeri ağarmadan evvel ufukta görülen geçici aydınlıktır ki, birkaç dakika içinde kaybolur. Subh-ı sâdik (gerçek sabah) ise ufuktaki hakikî şafağın sökmesidir. Buna çin-seher¹ de denilir. ... Sabah üzerine yapılan teşbih ve mecâzlardan birkaçını da şöyle sıralayabiliriz: Güneş denen sultanın ülkesi kızıl sancak, gül bahçesi, sofr

¹ *Subh-ı sâdik (gerçek sabah)*’ın eş anlamlısı olarak verilen kelime grubunun *çin seher* olarak okunuşu için bk. Sertkaya, 2018, s. 33-34; Tanyeri, 2002, s. 203.

vs. Sabah, duhâ* (kuşluk) zamanına kadar sürer. Sabahın zıddı akşam (şâm)dır (Pala, 2007, s. 383b-384a).

Kutadgu Bilig’de “Vakt-i Subh” ile İlgili Beyitler²

3288 *tuma torķu ƣalkān kōtūrđı uşun / yaruk yüz küler teg yarudı ajun* (Arat, 2008, s. 588).

“Yüzünü örten ipek kalkan sıyrıldı; / gülen parlak yüz gibi dünya aydınlandı” (Arat, 2008, s. 589).

Beyitte ipek kalkan olarak zikredilen güneş, bir yandan da insana benzetilmiş ve güneşin yavaş yavaş yükselerek zuhuru, omuz kaldırmak olarak tasavvur edilmiştir. Güneşin doğuşuyla birlikte dünya da gülen parlak yüz gibi aydınlanmıştır.

Semih Tezcan *KB* dizini üzerine yapmış olduğu çalışmasında beytin ilk mısraını *tüme torķu kalkan kōtūrđı öşün* olarak okuyup “kabararak ipek kalkan (=güneş) omuz kaldırdı, yükseldi” şeklinde anlamının doğru olduğunu belirterek R. R. Arat’ın “yüzünü örten” çevirisinin kabul edilemeyeceğini ifade eder (Tezcan, 1981, s. 64-65, 68). Şahabettin Gedik de *KB*’nin *Mısır (Kahire) nüshasını* incelediği doktora çalışmasında Tezcan’ın *tüm-* “kabarmak, şişmek” (Gedik, 2015, s. 570a), *öşün* “omuz başı” (Gedik, 2015, s. 525a) şeklindeki düzelti ve anlamlandırmalarını yineleyerek mısraı “*Tüme torķa ƣalkān kōtūrđı öşün*” (Gedik, 2015, s. 356) olarak transkripsiyonlamıştır. *Fergana (Nemengan) nüshasında* تورقو [Üşenmez, 2013, s. 241] “ipek” olarak geçen ikinci kelime Mısır (Kahire) nüshasında تورقًا [Üşenmez ve Uçar, 2014, s. 190] olarak yazıldığı için Gedik çalışmasının dizin kısmında kelimeyi *tor* “ağ, tuzak” (Gedik, 2015, s. 561b) olarak vermiştir.

Güneş ve *ipek* arasındaki ilişki ile ilgili Muhyiddin-i Arabi şu bilgiyi verir: “Güneş kevkibinin burçlarına gelince: -Arslan burcu’dur. Madeni intisabı ise Altun madenidir. Giyeceklerden ise, *sarı ipekli* olanlardır” (Muhyiddin-i Arabi, 1973, s. 14).

3839 *toğardın butıƣlandı ot teg yalın / yarudı yaƣı yüz açar teg kelin* (Arat, 2008, s. 670).

“Doğudan ateş gibi alev dallandı / ve gelin yüzünü yeni açmış gibi, dünya aydınlandı” (Arat, 2008, s. 671).

² Beyitlerin transkripsiyonunda *font* değişikliği sebebiyle R. R. Arat’ın altı noktalı olarak verdiği bazı harfler altları çizilerek vurgulanmış, “Arap alfabesinde ince sırada ۰ veya ۴ işaretleri” (Arat, 2008, s. 49) için tercih edilen harf ê, üstü noktalı olarak verilen ۷ harfi ise ۸ ile gösterilmiştir.

Sabah vaktinde doğudan yükselen güneşin ışınlarını etrafa yaymasını “butıklandı ot teg yalın” diyerek betimleyen şair, güneş ışınlarıyla birlikte dünyanın aydınlanmasını da bir gelinin yüzünü yeni açmış olmasına benzetmiştir.

3840 *köpa keldi örlep sita kalkanı / ajun menzi boldı örün erdini* (Arat, 2008, s. 670).

“**Mızrak** ve kalkanı kalkarak yükselmeye başladı; / dünya yüzü beyaz cevher gibi oldu” (Arat, 2008, s. 671).

Güneşin doğma anında dünyayı saran kızılık ve ardından güneşin doğuşuyla dünyanın aydınlanması şair tarafından, mercan kalkanının (tan kızılığının) kalkarak yükselmesinin ardından dünya yüzünün beyaz cevher (gibi) olması şeklinde ifade edilmiştir.

İlk mısradaki R. R. Arat’ın *sita* okuduğu kelime *Fergana (Nemengan) nüshasında* , *Mısır (Kahire) nüshasında* , *Viyana (Herat) nüshasında* olarak geçer. Tezcan kelimenin Clauson 799’da *K sata*, Uyg. *sita* ‘mercan’ ile birleştirilerek anlam gelişmesinin ‘mercan’ > ‘tan kızılığı’ yönünde olduğunu ifade eder (Tezcan, 1981, s. 59). *Mısır (Kahire) nüshasında* açıkça fetha (üstün) işareti ile yazıldığından P. Vursun kelimeyi *Dîvânu Lugâti’t-Türk (= DLT)*’te de geçen (Kâşgarlı Mahmud, 2017, s. 541) *sata* “mercan” (Atalay, 2006 (IV), s. 496) kelimesi ile ilişkilendirerek *sata* olarak okumuş ve Tezcan’ın anlamlandırmasını yinelemiştir (Vursun, 2015, s. 180, 260).

3952 *usı uçtı koptı adağın örü / kara tün kötürmiş etekin örü* (Arat, 2008, s. 688).

“Uykusu kaçtı, ayağa kalktı; / karanlık gece eteğini yukarı kaldırdı” (Arat, 2008, s. 689).

Beytin ikinci mısraında sabah vakti güneşin doğuşu ile gece karanlığının sona ermesi ve etrafın aydınlanması, etek giymiş bir kadın gibi düşünülen karanlık gecenin, eteğini yukarı kaldırması şeklinde ifade edilmiştir.

3953 *yaşık koptı yirdin kötürdi başın / yaruğ yüz küler teg yirişti tişin* (Arat, 2008, s. 688).

“Güneş yerden kalktı, başını kaldırdı; / sevgili yüzün tebessümü gibi parlak dişleri gözüktü” (Arat, 2008, s. 689).

Güneşin doğuşunun anlatıldığı bu beyitte, ufuktan yavaş yavaş yükselerek görünmeye başlayan güneşin yeryüzünü aydınlatması, başını kaldırıp parlak dişlerini göstermişçesine gülümsemesi şeklinde sanatkârane bir üslupla dile getirilmiştir.

İkinci mısradaki R. R. Arat’ın *yiriş-* şeklinde okuduğu ve Clauson 972b’de *yéřiş-* olarak geçen kelimeyi Tezcan Türkmençe *yırşar-* (yırşart-, yırşarıl-) “gülümsemek” ve Türkiye

Türkçesindeki *yılış-* (-l- <-r- ?) fiilleri ile karşılaştırarak *yırış-* şeklinde kalın sıralı okunması gerektiğini ifade eder (Tezcan, 1981, s. 75).

4891 *usuz yattı saķnu bir ança oduğ / kalık kırtışı tuttu kafur boğuğ*³ (Arat, 2008, s. 828).

“Uyumadan bir süre yattı, düşündü; / göğün derisi kâfura boyandı” (Arat, 2008, s. 829).

Beytin ikinci mısraında “gökyüzünün kâfur rengine boyandığı” söylenerek güneşin doğuşuna yakın bir zaman diliminin betimlendiği görülür. Nitekim takip eden beyitte de güneşin doğma anı anlatılmaktadır.

4892 *‘abir bürkirer teg tünerdi kalık / sita*⁴ *koptı yirdin yağıldı butık* (Arat, 2008, s. 828).

“Abîr serpilmiş gibi gök alacalandı; / ufuktan etrafa dallanarak **mızraklar** yükseldi” (Arat, 2008, s. 829).

Beyitte güneşin doğma vaktine yakın gökyüzünde husûle gelen renk değişimi, *abîr* göğe serpilmiş gibi göğün alacalanması ve tan kızılığı ile yüzünü yavaş yavaş gösteren güneşin, ışınlarını etrafa yayması şeklinde betimlenmiştir.

17. yüzyılda hekimbaşı Sakızlı İsa Efendi tarafından yazılan, tıpta kullanılan müfred devaların tanıtıldığı *Nizâmü’l-Edviye* adlı müfredat kitabında (Aydın ve Murad, 2019, s. 15) toplam 4 kez geçen *-Dizin* bölümünde beş kez geçtiği belirtilmişse de *Dizinde* verilen 100a/18’de *‘abîr* kelimesi geçmemektedir [bk. Aydın ve Murad, 2019, s. 252 (100a/18)]- *‘abîr* kelimesi iki farklı madde başı olarak yer alır. Bunlardan biri birtakım unsurların bir araya getirilmesiyle elde edilen toz şeklindeki karışım, bir diğeri de safran anlamındadır: “**‘Abîr**: Türkçe ‘abur derler, hoş kokulu terkîbdür. Gül kurusından benefşe kökinden ve karanfil ve azacık misk katup bir toz terkîb edüp ana ‘abîr derler. ‘Avratlar saçalarına dökerler. **‘Abîr**: Şeyh Dâvud kavli üzere za‘ferândur” (Aydın ve Murad, 2019, s. 595).

Beytin ilk mısraındaki fiil *Fergana (Nemengan)* nüshasında “tünerdi”, *Mısır (Kahire)* nüshasında “tünerdi”, *Herat (Viyana)* nüshasında “yarudi” olarak geçer. Uygur harfli *Herat (Viyana)* nüshasının müstensihini *cahil* ve *taklitçi* olarak niteleyen Dankoff (Dankoff, 2015, s. 271, 277) *KB* nüshalarından “Uygur harfli Herat (Viyana) nüshasının daha iyi şekiller sunduğu, fakat Arat’ın Arap harfli *Fergana (Nemengan)* ve *Mısır*

³ Güneş ışınlarıyla aydınlanan gökyüzünün/dünyanın kâfur rengini alması ile ilgili krş. 5450-5451. beyitler.

⁴ Kelime hakkında bk. 3840. beyit açıklaması.

(Kahire) nüshasını takip ettiği veriler” (Dankoff, 2015, s. 278) arasında bu beyitteki *yarudı/tünerdi* çekimli fiillerini de örnek vererek şöyle der:

A’nın (= Uygur harfli Herat/Viyana nüshasının) örnek metninde, tıpkı modern nâşirin yapacağı gibi, bu durumların hepsinin düzeltildiği söylenebilir. Fakat durum tam olarak böyle değildir. Ortaçağ döneminde bir müstensih bir şeklin yerine başka bir şekli koyarken, orijinal metni düzeltmeye çalışmıyordu. Sadece kendisine daha tatmin edici gelen bir şeyle değiştiriyordu. Yukarıda zikredilen en son örnekteki (4892) bağlam, şafak vaktinin şiirsel bir tasviri hakkındadır: *‘abir bürkirer teg tünerdi kalık* “Gökyüzü karardı, sanki ona parfüm serpilmiş gibi.” Hemen önceki ve sonraki mısralar, açıkça gökyüzünün aydınlanmasından bahseder; bunun için *tünerdi* ‘karardı’ kelimesinin yerine *yarudı* ‘ışıldı’ konulması daha uygun olacaktır; ancak bizim yine de alacakaranlığın ışın demetini hayal etme imkânımız vardır. Modern nâşir ki burada Arat, *tünerdi*’yi yorumlarken, mantıklı bir şekilde “kararmak” yerine “alacakaranlık haline geldi” şeklini tercih etti (tercümesinde ‘alacalandı’) (Dankoff, 2015, s. 278).

Yukarıdaki izahından anlaşılacağı üzere Dankoff anlam yönünden *yarudı*- fiilinin beyte uygun olduğunu söylese de *tünerdi*- fiilinin de zihinlerde *ışık*, *aydınlık* kavramını canlandırabileceğini ileri sürerek Arat’ın fiil tercihi ve anlamlandırmasını destekler.

Malumdur ki lügatlerde *tünerdi*- fiili “kararmak, karanlık basmak”, *yarudı*- fiili “aydınlanmak, ışıkmak” anlamlarıyla karşılanır. Bir önceki beytin ikinci mısraında gökyüzünün kâfura boyandığını söyleyerek göğün yavaş yavaş aydınlandığından bahseden Yusuf’un müteakip beyitte tekrar etrafın karardığından bahsetmesi, beyitlerin anlam ilgisi bakımından uygun düşmez. Nitekim beyitte geçen *tünerdi*- fiili, Dankoff’un da belirttiği üzere, R. R. Arat tarafından “karar-” olarak değil, hem art arda gelen beyitlerdeki günün ağarmaya başladığının ifade edildiği göz önünde bulundurularak hem de *Herat (Viyana) nüshasındaki yarudı*- fiiline de uygun olarak “alacalan-” şeklinde anlamlandırılmıştır. Buna karşın eserin dizin bölümünde *tünerdi*- fiiline, lügatlerdeki “karar-, karanlık bas-” anlamlarına uygun olarak, yalnız “karar-” (Eraslan, Sertkaya ve Yüce, 1979, s. 479) anlamının verildiği görülür. Kâfura boyanmış gökyüzünün bir de *abir* serpilmiş olarak tasavvur edildiği düşünülürse anlam bütünlüğü açısından beytin ilk mısraındaki fiilin *Herat (Viyana) nüshasındaki yarudı*- “aydınlanmak, ışıkmak” olduğu anlaşılır.

Eserde 21 kez geçen *kalık* kelimesinin birlikte kullanıldığı fiillere bakıldığında da Yusuf’un karanlıktan bahsettiğinde birtakım benzetmelerle birlikte *karar-*, *tünerdi*-; aydınlıktan bahsettiğinde *yarudı*- fiillerini kullandığı görülür: *kalık yek yüzi teg karardı ongup* (5029. beyit), *kalık tügdi kaşın tünerdi yüzün* (5670. beyit); *bular togdı erse yarudı kalık* (141. beyit).

4893 yaşık örledi yirde koptı toğı / yağa keldi aşnu tokuz al tuğı (Arat, 2008, s. 828).

“Güneş yükseldi, yerden toz kalktı; / dokuz al tuğu yaklaşmaya başladı” (Arat, 2008, s. 829).

Güneş ufuktan yavaş yavaş yükselirken beliren kızılılıkla dünyanın aydınlanmaya başlaması, yerden toz kalkması ve dokuz al tuğun yaklaşmaya başlaması şeklinde ifade edilmiştir.

Beytin ikinci mısramında geçen *tuğ* kelimesi R. R. Arat tarafından “*tuğ*” olarak tercüme edilmiş (Arat, 2008, s. 829) ve K. Eraslan- O. F. Sertkaya-N. Yüce tarafından hazırlanan *KB* dizininde de Arat’ın çevirisine uygun olarak “tuğ, bayrak, sancak” olarak anlamlandırılmıştır (Eraslan ve ark., 1979, s. 465). *KB*’nin *Mısır (Kahire) nüshası* üzerine doktora çalışması hazırlayan P. Vursun ise çalışmasının dizin bölümünde beyitte geçen *tug* kelimesine “davul” anlamını vermiştir (Vursun, 2015, s. 766a). Vursun kelimeyi anlamlandırırken kelimenin, çalışmasının kaynakça bölümünde de zikrettiği B. Atalay tarafından hazırlanan *DLT* çevirilerindeki –[Atalay, 2006 (III), s. 127] veya [Atalay, 2006 (IV), s. 649]- ilk anlamını kullanmış olmalı. Hâlbuki kelime beyitte “tokuz al tuğ” şeklinde kelime grubu içinde geçiyor. Aynı söz öbeği *DLT*’de خان توقوز توغلغ olarak geçer:

توغ: Sancak. خان توقوز توغلغ tokuz tuğluğ Xan = Dokuz tuğlu Han veya Hakan”. Her ne kadar vilâyeti çok, payesi yüksek olursa olsun tuğ dokuzdan artık olamaz. Çünkü dokuz sayısıyle uğurlanırlar. Bu tuğlar turuncu renkte ipekten veya kumaştan yapılır. Bunu da uğur sayarlar [Atalay, 2006 (III), s. 127].

Ayrıca “744’ün sonunda-745’in başında öldürülen son Köktürk kağanının yerine geçen Uygur Kaganı Kutluk Bilge Köl Kagan’ın da otağının önüne ‘Dokuz Tog’ diktiği bilinmektedir” (Sertkaya, 1995, s. 222). Kelimenin *tug* yerine *tog* okunuşu için bk. Sertkaya, 1995, s. 217-223.

F. S. Barutcu-Özönder, Ö. S. Hunkan’ın XI. yüzyıl Türk Hakanlığının kuruluşunun ilk aşaması olan “Yabguluk” devrinin en geç 225/ 839-840 yılında tamamlandığı ve ülkenin Yabguluk’tan “Hakanlık” mevkiine yükselerek *dokuz tuğlu* bir devlet olduğuna dair görüşüne katıldığını belirterek bu görüşü *KB*’deki mezkûr beyitle desteklemiştir [Barutcu-Özönder, 2017, s.36-37 (Dip. 21)]. İbareyi ayrıca krş. Taryat (Terh) yazıtı D 7 ve Şine Usu yazıtı K 8: “üç tuglug türük bodun” (Aydın, 2011, s. 44, 65).

4895 kıza baktı yirdin *sıta*⁵ kalkanı / turup karşıka bardı kirdi köni (Arat, 2008, s. 828).

“Kızarmış **mızraklar ile** kalkan ufuktan gözüdürken, / kalkıp saraya giderek doğruca içeri girdi” (Arat, 2008, s. 829).

Beytin ilk mısraında güneşin doğuşu esnasında ortaya çıkan kızılık tasvir edilerek günün aydınlandığı belirtilmektedir.

4966 kalık yırttı kedmiş kara köñlekin / açıldı yaruk yüz kötürdi egin (Arat, 2008, s. 840).

“Gökyüzü üzerine geçirdiği kara gömleği yırttı; / peçesini kaldırdı ve parlak yüzü açıldı” (Arat, 2008, s. 841).

Teşhis (kişileştirme) sanatının güzel bir örneği olan bu beyitte, akşam vakti güneşin batışı ile havanın kararması, gökyüzünün kara bir gömlek giymesi gibi düşünülmüş ve - güneşin doğuşu ile- gökyüzü bu kara gömleği yırtıp -kara renkli- peçesini de kaldırıncaya aydınlık yüzü yeniden görünmeye başlamıştır. Yani sabah olunca doğan güneşle beraber gökyüzü tekrar aydınlanmıştır.

Beytin ikinci mısraında geçen *egin* kelimesi R. R. Arat tarafından “peçe” olarak tercüme edilmiş (Arat, 2008, s. 840), K. Eraslan- O. F. Sertkaya-N. Yüce tarafından hazırlanan *KB* dizininde ise “sırt” olarak anlamlandırılmıştır (Eraslan ve ark., 1979, s. 143). P. Vursun doktora çalışmasının dizin bölümünde metinde geçen *egin* kelimesini, *egin* “sırt; *egin kötür*- ‘gururlanmak, kibirlenmek’” ve *egin* “örtü, peçe” şeklinde iki farklı madde başı olarak listeleyip kelimeyi sadece bu beyitte -Arat’ın çevirisine de uygun olarak- “örtü, peçe” şeklinde anlamlandırmıştır (Vursun, 2015, s. 597). Nitekim *DLT*’de de *egin* kelimesi iki farklı madde başı olarak geçer: “1. Eğin, sırt” [Atalay, 2006 (IV), s. 171]; “2. Eni bir buçuk karış, uzunluğu dört arşın gelen bir bez” [Atalay, 2006 (IV), s. 171] ve [Atalay, 2006 (I), s. 78]. *Egin kötür*- için ayrıca krş. R. R. Arat neşrindeki 3953. beytin Mısır (Kahire) ve Herat (Viyana) nüshalarındaki imlası.

4967 küle baktı örlep talu kız yüzi / yarudı bu dünya iri hem kuzı (Arat, 2008, s. 840).

“Yükselen güzel kız yüzü gülerek baktı; / dünyanın her tarafı ışıklara boğuldu” (Arat, 2008, s. 841).

⁵ Kelime hakkında bk. 3840. beyit açıklaması.

Eserde zaman zaman *Rûmî kız* olarak da adlandırılan güneş bu beyitte *talı kız* “nadide/güzel kız” olarak karşımıza çıkar. Sabah vakti ufuktan yükselerek dünyanın her yanına ışık saçan güneşin gülümsemesi ile dünyanın aydınlandığı ifade edilmiştir.

4968 *toğa keldi örlep çıkardı yüzün / yaruk kıldı dūnya qolın hem özin*⁶ (Arat, 2008, s. 840).

“Güneş doğdu ve yükselerek yüzünü gösterdi; / dünyanın bütün vadi ve ırmaklarını parlattı” (Arat, 2008, s. 841).

Ufuktan yükselerek doğan güneşin yeryüzünün her bir noktasını aydınlattığı vurgulanmaktadır.

5449 *toğardın yaşık baş kötürdi örü / kuğu kırtışı boldı dūnya tolu* (Arat, 2008, s. 910). “Doğudan güneş başını yukarı kaldırdı; / dünyanın her tarafı kuğu rengine büründü” (Arat, 2008, s. 911).

Sabah olunca doğudan doğan güneşin parlak ışınlarıyla dünyanın renginin, oldukça zarif, narin ve genellikle beyaz renkli bir hayvan olan kuğunun rengine döndüğü ifade edilmiştir.

5450 *yaşık koptı kögsin kötürdi örü / ajun toldı kafur saçar teg tolu* (Arat, 2008, s. 912).

“Güneş çıktı, göğsünü yükseltti; / dünyanın her tarafı saçılan kâfur ile doldu” (Arat, 2008, s. 913).

Güneş artık iyice yükselmiş ve etrafa saçtığı ışıkla dünyayı sanki kâfurla doldurmuştur.

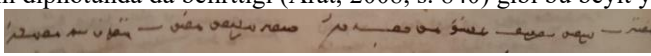
5451 *firiştê yüzi teg yarudı ajun / kalık boldı kafur saçar teg yüzün* (Arat, 2008, s. 912).

“Dünya, melek yüzü gibi parladı; / gökyüzü kâfur saçılmış gibi oldu” (Arat, 2008, s. 913).

Artık yükselen güneşle birlikte dünya tıpkı melek yüzü gibi parlamış, gökyüzü kâfur saçılmış gibi aydınlanmıştır.

5677 *sükiç koptı örlep kalıqqa ağıp / ünün sumlıdı suri ‘ibri okıp* (Arat, 2008, s. 944).

“Seher kuşu kalktı ve göğe doğru yükseldi; / Mezamir okur gibi yabancı bir dilde ötmeye başladı” (Arat, 2008, s. 945).

⁶ R. R. Arat’ın tenkitli metin çalışmasının dipnotunda da belirttiği (Arat, 2008, s. 840) gibi bu beyit yalnız Uygur harfli Herat (Viyana) nüshasında vardır:

Seher kuşu aydınlanmaya başlayan gökyüzüne doğru süzülüp sabah vaktinin - dolayısıyla güneşin doğuşunun- habercisi olarak ötmeye başlamıştır.

5678 *kötürdi yaşık baktı meşrik tapa / körür ağdı yirdin yoķaru ķopa* (Arat, 2008, s. 946).

“Başını kaldırdı ve doğuya doğru baktı, / güneşin yerinden kopup yükselmeye başladığını gördü” (Arat, 2008, s. 947).

Beyitte güneşin doğudan yavaş yavaş yükselmeye başladığı ifade edilmektedir.

5679 *butıķlandı yirde yoķaru sita⁷ / ķalıķ meņzi boldı yalın teg ota* (Arat, 2008, s. 946).

“Yerden yukarıya doğru **mızraklar** budaklandı; / gökyüzü ateş ve alev haline geldi” (Arat, 2008, s. 947).

Güneşin doğuşu esnasında gökyüzü kızararak ateş ve alev rengini almıştır.

5680 *sewüg külçirer teg yarudı ajun / saķınç ķısģa boldı sewinçler uzun* (Arat, 2008, s. 946).

“Dünyanın yüzü, sevgilinin gülümsemesi gibi parladı; / kederler dağıldı ve sevinçler başladı” (Arat, 2008, s. 947).

Akşam/gece karanlığıyla dünyayı saran hüznün ve keder, güneşin doğup ışınlarını yeniden dünyaya yaymasıyla yerini sevince bırakmıştır. Karanlık nedeniyle kısa süreliğine duran hayat, etrafın aydınlanması ile kaldığı yerden devam eder.

5827 *oğundı baķa kördi kötrüp başın / ķalıķ ķız küler teg yirişti⁸ tişin* (Arat, 2008, s. 966).

“Uyandı ve başını kaldırarak yukarı baktı, / gökyüzü kızların tebessümü gibi dişlerini gösterdi” (Arat, 2008, s. 967).

Beytin ikinci mısraında, güneş ışınlarıyla aydınlanmaya başlayan gökyüzünün parlak görüntüsü, tıpkı gülümseyen kızlar gibi dişilerini göstermesi şeklinde yorumlanmıştır.

5828 *yaşık baş kötürdi yüz açtı yaņı / ajun bütrü tuttu örüņ ķuş öņi* (Arat, 2008, s. 966).

“Güneş başını kaldırdı, tekrar yüzünü açtı; / dünyanın her tarafı ak-kuş rengine girdi” (Arat, 2008, s. 967).

Güneş yavaş yavaş yükselip parlak yüzünü açınca -yani doğunca- dünya güneş ışınlarıyla aydınlanarak beyaz kuş rengine dönmüştür.

⁷ Kelime hakkında bk. 3840. beyit açıklaması.

⁸ Kelime hakkında bk. 3953. beyit açıklaması.

5971 *yana turdı ança bu oldurdıya / sarıg tañ ata keldi öñdürdi ya* (Arat, 2008, s. 990).

“Tekrar kalkıp bir parça oturdu; / sarı tan atmaya başladı ve **yayını kurdu**” (Arat, 2008, s. 991).

Güneş doğmadan az evvel tan yerinin sararması ile beraber etrafın da sarı renge büründüğü belirtilmiştir.

P. Vursun hazırladığı doktora çalışmasında “Yana turdı ança bu oldurdi a / Sarıg tañ ata keldi oñdurdi a” (Vursun, 2015, s. 465) şeklinde okuduğu beyitte geçen ve R. R. Arat tarafından *öñdürdi* olarak okunup “*kurmak*” olarak anlamlandırılan kelimeyle ilgili daha evvel ileri sürülen görüşlere de yer vererek S. Tezcan’ın okuma ve anlamlandırma teklifine katıldığını belirtmiş ve beyti “Tekrar kalkıp bir parça oturdu, sarı tan atmaya ve her şeyi soldurmaya başladı.” şeklinde çevirmiştir (Vursun, 2015, s. 176). Çalışmasının “metinde geçen kelime ve kelime grupları ile kelimelerin metinde kullanılan anlamlarını ihtiva eden” (Vursun, 2015, s. XIV) Dizin bölümünde ise beyitte geçen bazı kelimelere - *oldur-* ‘otur-’, *o.-dıya* (Vursun, 2015, s. 705b); *tañ* ‘Şaşılacak acayip şey’ (Vursun, 2015, s. 742b); *tur-* ‘6. Uyumamak, uyanık kalmak’ (Vursun, 2015, s. 768a); *ya* ‘(Far.) ‘veya’ anlamına gelen bağlama edatı’ (Vursun, 2015, s. 793b-794a)- yaptığı okuma veya çeviriden farklı imla ya da anlam ile yer vermiştir:

5972 *çiçeklikte sandvaç ünün sumlıdı / üdiklig eşitti köñül yalñudı* (Arat, 2008, s. 990).

“Bahçede bülbül yabancı bir dilde bir şeyler söyledi; / bunu duyan sevdalının gönlü **tutuştı**” (Arat, 2008, s. 991).

Beytin ilk mısraında sabah vaktinin habercisi olan kuşların -burada “seher vaktinde gülü karşısına alarak öten” (Pala, 2007, s. 77b) bülbülün- sesinin, güneşin doğuşu ile tekrar işitmeye başladığı dile getirilmiştir.

R. R. Arat’ın *yalñudı* şeklinde okuyup “*tutuştı*” olarak anlamlandırdığı ikinci mısradaki kelime, S. Tezcan tarafından *yilkit-*, *yilkür-* fiilleri ile de ilişkilendirilerek *yilgüdi* şeklinde okunup “*çırpındı*” olarak anlamlandırılmıştır (Tezcan, 1981, s. 70, 73-74). Kelime ile ilgili daha evvel yapılan görüşleri listeleyen P. Vursun da Tezcan’ın okuma ve anlamlandırmasını yineleyerek beyti “Bahçede bülbül yabancı bir dilde bir şeyler söyledi, bunu duyan sevdalının *yüreği çırpındı.*” şeklinde Türkiye Türkçesine aktarmıştır (Vursun, 2015, s. 176-177).

6221 *erentir*⁹ *başı indi yirke yağuk / yaşık baş kötürdi yüz açtı yaruk* (Arat, 2008, s. 1026).

“Erentir’in başı yere yakın bir noktaya kadar indi; / güneş başını kaldırdı ve parlak yüzünü açtı” (Arat, 2008, s. 1027).

Erentir (Cevza/İkizler) yıldızı yavaş yavaş aşağı doğru inip kaybolurken, güneş başını kaldırıp parlak yüzünü açarak gökyüzünü aydınlatmaya başlamıştır. Yani güneş doğarken akşamın/gecenin aydınlatıcılarından olan yıldızlar bir sonraki akşama/geceye kadar teker teker gözden kaybolmaktadır.

6223 *ajun kırtışı boldı altun öñi / yalın teg bolup dünya kızdı eñi* (Arat, 2008, s. 1026).

“Dünya altın rengine büründü, / gökyüzü alev gibi kızardı” (Arat, 2008, s. 1027).

Doğan güneşin aydınlattığı dünya altın rengine bürünürken gökyüzü de güneşin doğuşu esnasında zuhur eden kızılılıkla alev rengini almıştır.

Sonuç

Sabah/gündüz ve akşam/gece tasvirleri *Kutadgu Bilig*’de geniş yer bulur. Yusuf Has Hacib “yarım” olduğunu belirtmek için sabah/gündüz ve akşam/gece vakti tasvirleri yapar. Fakat bu tasvirleri basit cümlelerle değil, sıklıkla kullandığı teşbih unsurlarıyla dile getirir.

Eserde toplam 25 beyitte sabah/gündüz vaktinin tasvir edildiği tespit edilmiştir. Bu beyitler şunlardır: 3288, 3839, 3840, 3952, 3953, 4891, 4892, 4893, 4895, 4966, 4967, 4968, 5449, 5450, 5451, 5677, 5678, 5679, 5680, 5827, 5828, 5971, 5972, 6221, 6223.

İlgili beyitlerde sabah/gündüz vaktinin tasvirinde “güneşin doğuşu, güneşin doğuşu ile aydınlanan dünya ve gökyüzü” için şu ifadeler kullanılmıştır:

•“Güneşin doğuşu” için; *tüme torqu kalkan kötürdi öşün, yaşık koptı yirdin kötürdi başın-yaruk yüz küler teg yırıştı tişin, yaşık örledi yirde koptı toğı, küle baktı örlep talu kız yüzi, toga keldi örlep çıkardı yüzün, togardın yaşık baş kötürdi örü, yaşık koptı kögsin kötürdi örü, yaşık baş kötürdi yüz açtı yangı, yaşık baş kötürdi yüz açtı yaruk* vd.,

•“Güneşin doğuşu ile aydınlanan dünya” için; *yaruk yüz küler teg yarudı ajun, yarudı yangı yüz açar teg kelin, ajun mengzi boldı örüng erdini, yarudı bu dünya iri hem kuzı, yaruk kıldı dünya kolın hem özin, kugu kırtışı boldı dünya tolu, ajun toldı kafur saçar teg tolu, firişte yüzi teg yarudı ajun, sevüg külçirer teg yarudı ajun, ajun bütrü tuttu örüng kuş öngi, ajun kırtışı boldı altun öngi* vd.,

⁹ Erentir’in erentiz/erentüz okunuşu hakkında bk. Tezcan, 1981, s. 39.

•“Güneşin doğuşu ile aydınlanan gökyüzü” için; *kalık kırtışı tuttu kafur bodug, ‘abir bürkirer teg tünnerdi kalık, kalık yırttı kedmiş kara könglekin-açıldı yaruk yüz kötürdi egin, kalık boldı kafur saçar teg yüzün, kalık mengzi boldı yalın teg ota, kalık kız küler teg yırıştı tişin, yalın teg bolup dünya kızdı engi* vd.

Yusuf Has Hacib’in özellikle sabah vaktinde hâkim olan aydınlığın ifadesi için teşbih unsurlarından yararlandığı görülmektedir: *yaruk yüz küler teg, yangı yüz açar teg kelin, örüng erdini, kugu kırtışı, kafur saçar teg, firişte yüzi teg, sevüg külçirer teg, örüng kuş öngi, altun öngi, kafur bodug, kafur saçar teg, yalın teg, kız küler teg* vb.

Eserde sabah vaktinden bahsedilirken doğrudan *güneş, dünya* ve *gökyüzü* kavramlarının kullanılmadığı teşbih ifadesi de yer alır: *çara tün kötürmiş etekin örü*.

Güneşin batışı ile karanlığa gömülen dünyada yaşamsal faaliyetlerin durması, güneşin tekrar doğuşu ile de dünyanın yeniden hayat bulması *Kutadgu Bilig’de “sağınç kıska boldı sevinçler uzun”* cümlesi ile ifade edilmiştir.

Yukarıda yapılan değerlendirmelerden de anlaşılacağı üzere Yusuf Has Hacib sabah vaktini anlatırken “güneşin doğuşunu, güneşin doğuşuyla dünyanın ve gökyüzünün aydınlanmasını” basit cümlelerle değil, okuyanların veya dinleyenlerin kolaylıkla anlayabileceği muhtelif teşbih unsurlarından istifade ederek anlatmıştır. İncelenen beyitler de gösteriyor ki Yusuf Has Hacib’in ifade gücünün zenginliğini ortaya koyan bu anlatım tarzı, onun şairlikteki muazzam istidadının bir sonucudur.

Sabah vaktinin tasvir edildiği toplam 25 beyitten 11 tanesinde farklı naşirler tarafından muhtelif okuma veya anlamlandırmalar yapılmıştır. Bu beyitler ve farklı okunan veya anlamlandırılan kelimeler şunlardır:

3288 (*tuma* “yüzünü örten” – *tüme* “kabararak”; *kötürdi uşun* “sıyrıldı” – *kötürdi öşün* “omuz kaldırdı”); 3840 (*sita* “mızrak” – *sita/sata* “mercan > tan kızılılığı”); 3953 (*yiriştı* – *yırıştı*); 4892 (*tünnerdi* – *yarudı*; *sita* “mızrak” – *sita/sata* “mercan > tan kızılılığı”); 4893 (*tuğı* “tuğu” – *tuğı* “davulu”); 4895 (*sita* “mızrak” – *sita/sata* “mercan > tan kızılılığı”); 4966 (*egin* “peçe” – *egin* “sırt”); 5679 (*sita* “mızrak” – *sita/sata* “mercan > tan kızılılığı”); 5827 (*yiriştı* – *yırıştı*); 5971 (*öñdürdi ya* “yayını kurdu” – *oñdurdı a* “(her şeyi) soldurdu”); 5972 (*yalñudı* “tutuştı” – *yilgüdi* “çırpındı”).

Naşirler tarafından ilgili beyitlerdeki bazı kelimelerin farklı okunması ve anlamlandırılmasının temel sebebi ise mevcut *KB* nüshalarının yazıldığı alfabelerin kifayetsizliğidir. Bu çalışmada söz konusu beyitler anlam açısından değerlendirilirken farklı okuma ve anlamlandırmalara dikkat çekilerek Türk dil tarihinin kaynak eserlerinden biri olan *KB*’nin bu beyitlerinin doğru anlaşılmasına da katkıda bulunulmuştur.

Kaynakça

- Arat, R. R. (Haz.) (2008). *Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Atalay, B. (Haz.) (2006). *Kâşgarlı Mahmud. Divanü Lûgat-it-Türk (çeviri)-I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (Haz.) (2006). *Kâşgarlı Mahmud. Divanü Lûgat-it-Türk (çeviri)-III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (Haz.) (2006). *Kâşgarlı Mahmud. Divanü Lûgat-it-Türk (dizin)-IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, E. (2011). *Uygur kağanlığı yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- Aydın, M. B. ve Murad, S. (Haz.) (2019). *Nizâmü'l-Edviye. Sakızlı İsa Efendi*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Barutcu-Özönder, F. S. (2017). Kutadgu Bilig I- Zaman-mekân-konuşur: XI. yüzyılda Balasagun'dan Kâşgar'a, Balasagunlu'dan Kâşgarlı'ya. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 12-63.
- Dankoff, R. (2015). Kutadgu Bilig'in metin sorunları. (E. Uçar, Çev.). *Dil Araştırmaları*, 16(16), 269-286. (Orijinal çalışma basım tarihi 1979).
- Dilaçar, A. (2003). *Kutadgu Bilig incelemesi* (4. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, K., Sertkaya, O. F. ve Yüce, N. (Haz.) (1979). *Kutadgu Bilig III indeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Gedik, Ş. (2015). *Çutadgu Bilig'in Kahire nüshası [1b-98a] (inceleme-metin-dizin-tpkibasım)* (Yayınlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Kâşgarlı Mahmud (2017). *Dîvânu Lugâti't-Türk (inceleme-tpkibasım)*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Muhyiddin-i Arabi (1973). *Saatlerin hazinesi (ilâhi saatlerin verdiği haberler)*. (S. Alpay, Çev.). İstanbul: Sümer Kitabevi. (Orijinal çalışma basım tarihi t.b.).
- Pala, İ. (2007). *Ansiklopedik divân şiiri sözlüğü* (15. baskı). İstanbul: Kapı Yayınları.
- Sertkaya, A. (2011). Kutadgu Bilig'in İngilizce çevirileri. *Doğumunun 990. yılında Yusuf Has Hacib ve eseri Kutadgu Bilig bildirileri 26-27 Ekim 2009* (1. baskı) içinde (s. 461-470). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Sertkaya, O. F. (1995). Eski Türkçe TWQ ~ TWWQ ~ TOG ~ TOOG “tuğ” kelimesi üzerine. *Göktürk tarihinin meseleleri* (1. baskı) içinde (s. 217-223). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Sertkaya, O. F. (2004). Kutadgu Bilig’deki dörtlükler üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 14(14), 57-66.
- Sertkaya, O. F. (2018). ÇİN ‘doğru, gerçek’. *Kelime dağarcığımızdan etimoloji araştırmaları* (1. baskı) içinde (s. 25-34). İstanbul: Akçağ Yayınları.
- Sertkaya, O. F. (2020). Kutadgu Bilig kaç beyitten oluşmuştur?. İ. I. Altun ve E. Beyaz (Ed.), *Uluslararası Kutadgu Bilig kurultayı 26-28 Eylül 2019 bildiriler* (1. baskı) içinde (s. 1146-1150). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tanyeri, M. A. (2002). ‘Örnekleriyle Türkçe Sözlük’ üstüne. *İlmî Araştırmalar*, 13(13), 201-222.
- Tezcan, S. (1981). Kutadgu Bilig dizini üzerine. *TTK Belleten*, XLV/2(178), 23-78.
- Üşenmez, E. (Haz.) (2013). *Yusuf Has Hacib. İslâmî dönem Türk edebiyatının ilk eseri Kutadgu Bilig (Nemengan/ Fergana-Özbekistan nüshası) tıpkıbasım*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Üşenmez, E. (Haz.) (2014). *Yusuf Has Hacib. İslâmî dönem Türk edebiyatının ilk eseri Kutadgu Bilig Herat (Viyana-Avusturya nüshası) tıpkıbasım*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Üşenmez, E. ve Uçar, E. (Haz.) (2014). *Yusuf Has Hacib. İslâmî dönem Türk edebiyatının ilk eseri Kutadgu Bilig Kahire nüshası tıpkıbasım*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Vursun, P. (2015). *Kutadgu Bilig’in Kahire nüshası [98b-196b] (inceleme-metin-dizin-tıpkıbasım)* (Yayınlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.